

MISKOLCZY AMBRUS

ARRÓL, AMIT AZ ERDÉLY TÖRTÉNETÉBEN ÍRTUNK...

(Mítoszok és modellek között: Erdély 1848–49-ben)

Alighanem egyetérthetünk abban, hogy mítoszokban és modellekben gondolkodunk, mégis ezt nem tudatosítottuk eléggé, és talán a kelletténél többet vergődünk közöttük és szenvedtünk tőlük. Ezért jelentett a kelet-közép-európai történész számára esztétikai élvezetnél is többet, amikor boldogabb nemzetek történelmi szemünk láttára rombolták le az elavult gondolati konstrukciókat. Hiszen rólunk is szólt, ahogy Thomas Nipperday kifejtette azt, hogy 1848-ban Németországban a – jobb- és baloldali pólus közötti ideológiai és politikai mezőt elfoglaló – liberális közép önálló entitás és nem kisburzsoá mocsár.¹ Elgondolkozhatunk azon, ahogyan Francois Furet ízekre szedte a posztjakobinus történelemszemléletet, és a nagy francia forradalom epizódjait, azon belül, a kisebbség uralmát a történelmi folyamatosság és változás dialektikájának elemzésével jellemezte.² És miért esnénk kétségbe, ha az angol ún. revizionisták mellett érvelnek, hogy az 1848-es évek polgárháborúja felkeléssel és nem forradalommal kapcsolódott össze.³

Nem célunk annak vizsgálata, hogy marxista történetírásunk egyes termékeiben mikor, miért és miként fonódott össze a nemzetellenes formalizmus a nacionalista akarnoksággal és hiúsággal. A bolsevizmus rövid történetéből is kölcsönzött dogmákkal szemben valószínűleg a kisebbik rossz elve magatartásunk egyik kulcsa. Ezt saját példammal érzékelttém. Amikor az egyik kedves barátom elolvasta az *Erdély története* című gyűjteményes munkába írt 1848-as fejezetemet, egyébként konstruktív kritikái észrevételeit azzal zárta, ha nem idézem azt, amit Marx a magyar forradalomról mondott, beírja ő, mert legalább egyszer az életben valami hasznunk legyen a marxizmusból. Amikor az idézett munkámban Marx álláspontját jeleztem, nem elsősorban a – nemzeti érdekké szublimált – hasonlóság vezetett, hanem inkább az a – szintén nem túl fennkölt – taktikai szempont, hogy ha netán nem idézem Marxot, akkor ezt a román kritikusok olvassák a fejemre, megtoldva még ál-Marx idézetekkel, hiszen 1964-ben Bukarestben Marx műveként adták ki Marxnak Éliás Regnault magyarellenes munkájából készült jegyzeteit.⁴ Egyébként aligha volt Marxnak olyan sikere mint akkor, a könyvet napok alatt elkapták. És talán keresve sem találunk jobb példát arra, hogy amennyire pozitív is lehetett a marxizmus, mint módszer, annyira káros volt a történelemszemlélet alakító politikai droktrínaként. Mert – román példánál maradva – gondoljunk csak a már kilencvenéves Henri H. Stahlra, akinek elméje 1944 után nem egyik napról a másikra világosodott meg: az 1930-as években is hivatkozhatott a marxi módszerre, amelynek jegyében az 1980-as években mindenkinél jobban meg tudta ragadni a román társadalomfejlődés – sokat emlegetett – sajátosságait, a társadalmi parazitizmus formációelméleti leírását adva, és leleplezve a szenvedéskultuszt és a rezignáció magatartásformáját

erősítő mítoszképzést, amely oly boldog vadházasságra lépett a nacionálkommunizmussal.⁵ Az már megint általánosabb kelet-európai jelenség, hogy a kutatás helyét elfoglalta az értékelés, és háttérbe szorult az, amit Hajnal István vagy Francois Furet a tudomány hajtóerejének tart, az önzetlen vagy öncélú kíváncsiság.

Ez a kíváncsiság az 1848–49-i erdélyi fejlemények feltárásában sajnálatos módon ritkán, és nemegyszer kerülő utakon érvényesülhetett, hiszen az esetek többségében ezek a fejlemények nagyon is célirányos diskurzusokba épülve kerültek megjelenítésre. Mindez nem jelenti, hogy aufklár magasságokból, az éppen aktuális politikai élcsapat nézőpontjából pálcát lehetne törni bárkinek is a munkája fölött, aki új adatokkal és szempontokkal gazdagította ismereteinket. Tanulni kell minden magyarázati kísérletből, még akkor is, ha nem értünk azzal egyet.

Ha számba vesszük a historiográfiai örökséget, akkor hamar kiderül, hogy Erdély már csak azért is izgalmas terep, mert ott kultúrák és civilizációk találkoztak, miközben több nemzeti történelem is magáénak vagy magáénak is vallja. Az ebből adódó kérdésekre úgy szeretnék rátérni, hogy egyben röviden jelezni szeretném azt, ahogy a forradalmak genezisének és menetének értelmezési modelljei alkalmazhatók. Mint Rod Aya a különböző magyarázatokat és értelmezéseket rendszerezte, három ismert modelltől van szó, a vulkánikus, az agitátor és a politikai modelltől, és úgy tűnik, nincs kortárs tanú vagy történetíró, aki óhatatlanul, tudta és akarata nélkül, vagy éppen tudatosan, ha kellett megszállottan ne ezek egyikében gondolkodott volna, ill. gondolkozásának logikája ne lenne leírható velük, vagy valamiféle kombinációjkkal.⁶

Azok, akik a vulkánikus modellben gondolkoznak, úgy vélik, hogy az évszázados nyomor, a megaláztatás, elnyomás és kizsákmányolás gerjesztette a dühöt és a haragot, hogy aztán éppen az 1848-ik esztendőben szabaduljanak el a szenvedélyek. A meggyőződés és a meggyőzés indulatával a kortársak maguk is vallottak hasonlókat. Avram Iancu, mikor népét fegyveres fellépésre buzdította, vagy Wesselényi Miklós, amikor a jobbágyfelszabadítást és annak a parasztság számára kedvezőbb változatát sürgette. De már korábban is többen érezték a puszkaporszagot a levegőben, hogy aztán a legerősebben az 1860-as években érezzék, amikor nem történt végül is semmi 1848-hoz fogható. Tudományos mezbe a vulgár-marxizmus öltöztette ezt a vélekedést a termelési erők és a társadalmi viszonyok közötti összhanggal és annak hiányával manipulálva. Egyrészt eltúlozta az ipari fejlődés terén bizonyos új elemek jelentkezését, másrészt úgy dimenzionálta az elmaradottságot, hogy bagatellizálta a liberális reformpolitika történelmi jelentőségét. A regionális sokszínűségről nem vett tudomást, vagy regionális sajátosságokat általánosított, így valamiféle egységes nemzetgazdaság képzetét teremtve meg. A séma laposságát pedig üdvtörténeti pátosszal ellensúlyozta. Így elmosódott az az erdélyi sajátosság, hogy sehol a Kárpát-medencében az archaikus kultúra és az ún. magaskultúra nem élt olyan szoros közelségben, mint Erdélyben. A fejletlenség fejlődésének drámája valamiféle teleologikus folyamattá állt össze. A rendelkezésre álló adatok valóban amellettszólnak, hogy miután a megművelt földterületek kiterjedése már nem nőtt, a lakosság viszont soha nem látott ütemben gyarapodott, viszonylagos túlnépesedési válság köszöntött be. Viszont úgy tűnik, hogy az 1860-as években ez még minden korábbinál nagyobb adóterhessel párosult, és mégsem tört ki forradalom vagy felkelés.

A vulkánikus modell alkalmazásának leírását azzal záránk, hogy ha a társadalmi keretek 1848 előtt nem sokat változtak – mint Imreh István és Csetri Elek is hangsúlyozza – mégis „igen fontos minőségi változás ment végbe”, amikor „a tudatnak a tartalma változott meg”.⁷

Ezt a változást természetesen a kortársak is észrevették. De amikor egyéneknek, kiscsoportoknak tulajdonították a mozgalmakat és a kollektív erőszakot, akkor már az ún. agitátor modellben gondolkodtak. Különösebb hocus pocus historicusra sincs szükséges aztán a történészeknek, hogy az ügynökből aljas ellenséget vagy példamutató hőst kreáljon. Komolyabb forrásfeltárára sem, mert a kortársak emlékirataiból ömlik az anyag. Az ügynökmodell alapeleme a veszélyeztetettség, és ami ebből következik: az erőszak nosztalgiája, vagy éppen legitímálása. Magyar klasszikusa Jancsó Benedek, aki jótollú elemzőként a dolgok mélyére is tudott tekinteni, és tisztában volt az írott szó súlyával, 1892-ben még „ámulva” látta, hogy „milyen szoros volt e két nemzet között minden tekintetben egész a XVII. sz. végéig a kapcsolat”, és már játszott az ötlettel, hogy felcsap „oláh–magyar historikusnak”.⁸ 1916 áprilisában már a háborús antihumanizmus szelelmében így írt Márki Sándornak, miután elolvasta a kolozsvári professzor Iorgudáról szóló kritikáját: „Az oláh tudomány, és erre újabb bizonyíték Iogra tudományos működése javíthatatlan, és a magyar vagy nem magyar tudós, amikor helyreigazítja a tévedésöket, a szerecsen mosdatás hálátlan munkáját teljesíti. Legjobb megoldása lenne az egész oláh kérdésnek, ha egy új Tatrangi Dávid valahonnan az őshazából félmillió magyar katonát hozna és azt egy okos hadvezér Románia ellen vinné, és ezt az egész országot is Szerbia sorsára juttatná. No, de Tatrangi Dávid sincs, félmillió magyar katona sincs az őshazában, így fegyver helyett tollal kell verekedni. Én már letettem ezt a fegyvert is, és nevemet, tekintettel a kozákká leendő Európára, Nemirovics Benedekre változtattam évek óta.”⁹ Azt hiszem célszerűbb, ha nem Jancsó öniróniáján, cinizmusán és kannibalizmusán botránkozunk több kevesebb képmutatással, miközben azon törjük a fejünket, hogy román részről ilyen és hasonlóbb megnyilatkozások mikor és milyen mennyiségben hangzottak el, hanem inkább azon a helyzeten tündünk el, amely ilyesmiket szült. Egyébként Jancsó, ha a történelemnek olyan szakaszáról írt, amikor nem érvényesült önnön ideológiájának kényszerítő ereje, valósággal ódat zengett a magyar–román sorsközösségről. Így II. Rákóczi Ferenc koráról, a román nemzetiségi kérdéstről 1896-ban írt nagy művében. Alapkonceptiója azonos a keménykezű miniszterelnök, Bánffy Dezső álláspontjával: a román egyszerű nép, jó és szeretetre méltó, az értelmiségi ellenség, mert veszélyes, irredenta nemzeti célokat követ. Mégis boldog kor ez. Még messze van a faj mítosza. Jancsó pedig az ellenfélnek, ha annak jellegét és erkölcsiségét, mint az Avram Iancuét tiszteletre méltatónak tartotta, megadta a tiszteletet.¹⁰ Ugyanakkor abban a korban még már álláspontok is érvényesülhettek. Így Jancsó barátja, Márki Sándor, a tízkötetes millenáris magyar történetben olyan 1848–49-et írhatott, amelyet a hazafias pátoz, a mások iránti megértés és a lehetőségekkel való számvetés szépírói eszközökkel és tudósi egyszerűséggel való ötvözése máig élvezetes olvasmánnyá tesz.¹¹ Jancsó munkáinak gazdag anyagából pedig Jászi Oszkár is bőven meríthetett, humánusabb világ illúziójának vonzásában.¹²

Az ügynökmodellben való gondolkozáshoz kapcsolódik a román nemzeti egység megítélése is. A történészek sokáig a kortársak fejével gondolkoztak. [A kortársak közül a legtoleránsabbak egyébként az osztrák katonatisztek és politikusok voltak, mert ezeket a román egységtörekvéseket nem tartották akkor számukra igazán veszélyesnek.] Jancsó Benedek dákoromán törekvéseket hangsúlyozó szemléletének a visszája a Silviu Dragomiré. A rendkívül felkészült román történész az 1940-es években tagadta az egységtörekvéseket, úgy állította be, hogy csak a magyar kormányzat hivatkozott rájuk a kemény fellépés legitimálása érdekében. Ugyanakkor a magyar féllel való román együttműködési törekvéseket károsnak és tévesnek minősítette, Simion Barnutiu-nak a magyar kormányzattal fegyveres konfliktusra készülő vonalát tartotta mércének.¹³ Paradox módon Jancsó és Dragomir is nemcsak forrásokra hivatkoztak, hanem nyílt kártyákkal játszottak. Ennek az ideológia eluralkodása vetett véget, az értékelésben fő szerepet kapott premisszák és axiómák mitizálása. Az ügynök modell abszurd diadalaként a magyar kormányzat került a vádlottak padjára az első sorban, majd az erdélyi magyarság kollektív ügynökként, a román nemzeti egység elleni aknamunka címén.

Végigtekintve azonban, amit eddig szóvá tettünk, és ha mítosz alatt azt értjük, amit Mircea Eliade, a dolgok eredetét kinyilatkoztató és példával szolgáló történetet,¹⁴ modell alatt pedig néhány magyarázati elem kombinációját, valamiféle képletet, akkor elmondhatjuk, hogy annyi van belőlük, hogy azt sem tudjuk vannak-e egyáltalán történeti tények, és olyan történeti ítéletek, kijelentések, amelyek a történelemtől beszélnek és nem a narrátor történelmet hasznosító aktuálpolitikai céljairól árulkodnak.

A mitikus elemekkel manipuláló és a két fent jellemzett modellhez igazodó gondolkodási stílus Scyllája és Charübdiszé között a politikai modellel jellemzett tájékozódás ígér menekvést. Rod Aya szerint ebben a modellben a kollektív erőszak nem spontán elszabaduló dühkitörés és nem bűjtogatók műve, hanem belső racionalitással bíró politikai cselekedet. Amint „a háború a politika folytatása más eszközökkel”, a forradalom és a kollektív erőszak is az. A tömeggé összeverődött és összeállt emberek együttes politikájáról van szó. Erdélyt az tette jellegzetessé, hogy a tömegek kezdettől fogva főszereplőivé váltak az eseményeknek. A falu lett a mozgósítás alapegysége. A falvak megbízottai és küldöttei jártak az értelmiségiek által szervezett népgyűlésekre, amelyek a nemzeti mozgalmak seregszemléivé lettek. Amikor aztán 1849-ben az egyébként békés grófok megkérdezték az egyébként békés falusi honfitársaikat, hogy miért akarták őket lemészárolni és miért dúlták fel otthonukat, a válasz úgy hangzott: az egész falu tette. Nem véletlen, hogy a felelősen gondolkodó magyarok, románok, sőt a császári katonatisztek is tartottak a tömegek mozgósításától, miközben mozgósították őket.

Ma már aligha az a kérdés, hogy ki lőtt először, hanem az, hogy miért lóttek először. Hogyan jutottak el odáig? Alighanem Nicolae Iorga az első nagy formátumú és modern történész, aki máig is sok tanulságot kínálva, bevezet a tömegek gondolkodásának a világába, méghozzá abban az 1915-ben megjelentetett művében, amelyet az erdélyi és magyarországi románok történetéről írt, s amelyet Domanovszky Sándor két évtized múlva céltáblának használt, amikor Iorga-nelles pamfletjében gondosan kiemelte belőle a magyar történelem diszkreditálását

is célzó szándékokat.¹⁵ Márpedig szintén Iorga volt az első, aki az erdélyi világot a közép- és délkelet-európai összefüggésekben tudta beágyazni. 1915-ben politikai szándékai, történetírói realizmusa és megelevenítő képessége szerencsésen ötvöződtek. Miután a román kulturális egységen már túlmutató politikai egység megteremtése volt a célja, éppen ennek érdekében igyekezett megragadni az erdélyi sajátosságokat, és ebben segítettek még ellenérzései is az erdélyi román politikai ellittel szemben, amely a maga részéről még kritikusabban viszonyult a romániai állapotokhoz. Igaz, míg a Horea-felkelés megelevenítése annyira mesteri, hogy számos vonatkozásban összevág D. Prodan hatalmas kétkötetes művének következtetéseivel,¹⁶ az 1848–49-ei fejlemények tárgyalása elnagyoltabb, miután a források feltárása sem kezdődött még el komolyan. Így például nem látszott az, hogy 1848-ban a határőrséghez való jelentkezés éppen olyan tömegjelenség, mint 1784-ben, a mozgósítás fő formája a románok körében. De intuíciója nem hagyta cserben, amikor a különböző erőket és azok összjátékát jellemezte, még akkor sem, ha valami rejtett irigység vagy éppen célzatos írói-politikusi fogás jegyében, a magyar–román örök antagonizmust vallva, a magyarokat példaként állította a románok elé. Dicsérte az arisztokráciát, az írókat, a magyar nemzeti lelkesedést, a politikusok felkészültségét és elszántságát. Felismerte a román paraszti monarchizmust, bár idegenkedett tőle, éppen azért, mert látta, hogy komoly erő, hiszen vele legitímálta a parasztság a maga céljait. Ugyanakkor lesajnálta az erdélyi román értelmiséget, áldozatkészségét bagatellizálta. Paradox módon szubjektivitásában rejlik objektivitása, amennyiben ezalatt kritikus és oknyomozó szemlélet érvényesülését is értjük. Iorga abban is útmutatónak bizonyult, amikor jelezte az értelmiségi és a paraszti törekvések autonómiáját és összefonódását. És ugyancsak D. Prodan elevenítette fel ezt a szempontot, amelynek kimunkálása még várat magára.¹⁷

Ha áttekintjük Erdély 1848–49-ei historiográfiáját, úgy tűnik, az elnyomottak vagy képviselők nyújtották a legtöbbet. Goldoljunk a katedrjától megfosztott Silviu Dragomir lancu életrajzára, mely egyben jelzi, melyik az a nacionalista szemlélet, amely lezárja a vizsgálódások távlatait, és gondoljunk Egyed Ákos Háromszék-monográfiájára, amely a helytörténet, ill. a konfliktusok helytörténeti szinten való vizsgálataiban rejltő távlatokat jelzi.¹⁸

Az aligha a történészek érdeme, hogy ma az erdélyi 1848–49 kutatásának egyik fő kérdése a szereplők lelki drámája. Bár újabban több olyan bölcs tanácsok kapunk, – például a Magyar Nemzet 1990. március 15-ei számában –, hogy jobb lenne elfelejteni a történeteket, ám ahhoz, hogy legyen mit elfelejteni, fel is kell idézni. A kérdés csak az, hogy miként vesszük számba az áldozatokat. Az Umberto Eco által oly fontosnak tartott ars oblivionisnak ez a döntő mozzanata. Természetes, hogy a kortársak politikai csatározásaikban eltúlozták a veszteségeket. Kemény István kéziratban kerengő ún. *Fekete könyve*, amely a magyar emberveszteségekről adott képet, elérte célját. Kegyetlen pamflet volt a neoabszolutista rendszer ellen, és annak jó néhány arisztokrata funkcionáriusa megtépzott idegekkel hagyta ott Erdélyt. A román fél 40 ezerre nagyította áldozatai számát. [Ezt elfogadva Iosif Sterca-Sulutiu 100 ezer magyar áldozatról szól].¹⁹ A legbiztosabb az egyik kortárs statisztikus becslése, amely 18 ezerre becsülte a rendkívüli emberveszteséget, a háborús viszonyok miatt elharapodzó tífusz áldozatait is ideszámítva. A fizikai pusztulásnál azonban súlyosabb következményekkel jár-

tak a lelki károsodások és megrázkódtatások.²⁰ A veszélyeztetettség mindennapos életérzés lett. Boér Antal, aki az 1830–40-es években Teleki László mellett mozgósította a követválasztás alkalmával a fogarasi román boéereket,²¹ és 1848-ban úgy választották meg, hogy román származását hangoztatta, néhány évvel később azon tűnődött – kiadatlan – naplójában, hogy jobb lenne, ha a mi ázsiai népünk – természetesen vele az élen – a Kárpát-medencéből, a gyűlölet világából Amerikába költözne.²²

Mert milyen is volt 1848–49 Erdélye? Bármennyire is szeretjük hőseinket és fájjaljuk szeretteinket, igazat kell adnunk annak, amit Makkai László, az oly sok vonatkozásban remekbe sikerült *Magyar–román közös múlt* című művében írt: „Tiszteletreméltó önfeláldozás és visszaborzasztó bestialitás, mesébe illő hősiesség és tragikomikus gyávaság képei kavarnak szétválaszthatatlan forgatagban a visszanéző szem előtt.” Célirányos természetesen Makkai László jellemzése is. Műve mondanivalója az, hogy le kell mondani az erőszakos asszimilációról, a nemzeti érzés, etnikai tudatosság és állami lojalitás váljanak el egymástól, hogy ne kerüljenek konfliktusba. ne válasszanak el bennünket „vérző határok”.²³

És rögtön felvetődik a kérdés, ha lemondunk a francia forradalom terhes örökségéről, nemzet és állam azonosságáról, nem tagadjuk-e meg múltunkat? Netán alábecsüljük az ősök helytállását? De vajon tudunk-e szakítani azzal, hogy több mint 100 éve harcoló őseink fejével gondolkozunk? És ha igen, ami még nem biztos, hogy eredmény, túl vagyunk-e azon, hogy versenyt fussunk valami olyasmért, aminek a birtokában a másik felet lekezelhetjük, alacsonyabbrendűnek minősíthetjük? Versenyt fussunk például a forradalmi jelzőért! Vajon az ilyen minősítési viták akkor érnek véget, amikor véget ért a történelem? Hiszen a történész sem szakadhat el saját korától és közösségétől sem, még akkor sem, ha ez képzelt közönség. Ennek érzékeltetésére Hajnal István tevékenységéből idéznék fel néhány mozzanatot.

Amikor 1846-ban Hajnal István az *Új történelemszemlélet* című – kiadatlan – rádióelőadás-fogalmazványában a Marc Bloch-i kérdésre kereste a választ, hogy „mire jó a történelem”, arra a következtetésre jutott, hogy „a történet legyen újra mese, megrendítő, mert igaz mese.” És ez a mese, „a történelem meséje akkor tökéletes, ha a mindigvaló embert formaszervezetek törvényszerűségeiben vándoroltatja végig. A névtelen embert, ezeréveken, kultúrákon keresztül egyetlen összefüggő mesében. Hogy miként választja ki az emberi élet saját sorsának formáit, eszközeit, miként boldogul velük, miként esik hatalmukba, lázad fel ellenük, lassú ellenkezésekkel és hirtelen forradalmakkal.”²⁴ Ez az ember mintha Albert Camus lázadó embere lenne. Talán Hajnal István is az volt. Az 1950-es évek elején nagy tanulmányt írt a magyar forradalom külpolitikájáról.²⁵ Egyszer szólt a nemzeti önvédelemről és a nacionalista mohóságról, e kettő összefonódottságáról, és arról, hogy 1848 őszén, az agresszor nyílt fellépésekor nem lehetett más reálpolitika, mint a fegyveres harc vállalása a Népek Tavasza eszményeinek jegyében. Elkészülte után a mű természetesen nem jelenhetett meg. Viszont akkor sikerült kiadni, amikor a legaktuálisabb volt, 1957-ben, immár a többször megalázott szerző halála után. Ugyanakkor bizonyos részek kimaradtak az újrakiadásból. Azt lehet mondani a szerző üzeneteiből kimaradt ugyan valami, de szelleme ott lobogott az egész műben. Kimaradt Hajnal elmél-

kedése a poseni kérdés kapcsán arról, hogy mennyire igazságtalan volt a bécsi kongresszus békerendszere, milyen káros következményekkel jár népek fel-darabolása, néptöredékek ide-oda csatolása. Benne maradt, hogy brutális birodalompolitika és elzárkózó nemzetállamosdi helyett új integrációra van szükség. Kimaradt annak tételes jelzése, hogy a magyar forradalom értelme az volt, hogy egy időre megvertük a zsarnokságot, de ezt makkor már mindenki újratapasztalta.

Hajnal Istvánt tehát saját korának problémái is foglalkoztatták, amikor 1848-ról írt, mégsem lehet aktualizálással vagy olcsó propagandával vádolni. Olyan tér és időszemléletben gondolkozott, amelyben múlt, jelen és jövő között nincsenek éles határok. Ezért vallhatta 1946-ban, hogy „sohasem szabad a múlt emberében a szabadság jogáról, méltóságáról lemondott embert látnunk. Ellenkezőleg: a legkisebbet is állandó küzdelemben, hogy önmagát élhesse. Lát-szólag talán megadóan; sokszor épp ez a legmélyebb forradalom, csak túrése a hagyományos formáknak, valójában menekülés tőlük, észrevétlenül zajlik újfajta formák kialakulása a tömegek mindennapi életében. Nincs hatalom, ami ezt megakadályozhatné. Éppen az egyéni életnek ez a szabadsága a kezessége a fejlődésnek.”²⁶

Bennünket, magyarokat és románokat 1848–49-ben az erdélyi hadszíntereken elválasztott a politika. Ugyanazt akartuk, csak más eszközökkel. És ma, történészek, ugyanazt akarjuk: az igazat megírni. Nyugodtan lemondhatunk a kényelmes sémákról. Ha a szabadságra törő ember a történelem hőse, a gyilkosok és pártfogóik óhatatlanul a helyükre kerülnek. Az embert eszméi és tettei minősítik, nem kell a haladás elvont mércéje. Nincs szükség a történészmun-ka nemzetpolitikai vagy nemzetellenes egyeztetésére. Elhagyhatjuk a barátság-ról szóló émelyítő ömlengéseket. De nyugodtan írhatunk nemzeti eposzt is, ha nem hamisítunk. Az emberi sorsok alakulása, a pusztulás testben és lélekben jelzi, hogy hová vezet az eposz. És végül látni fogjuk azokat, akik tanulnak a tragédiák-ból és azokat, akik indulataikba merülten újabbakat készítenek elő. A mítoszok és a modellek között a történész számára csak vigaszt és biztatást jelenthet az, hogy a múlt éppen olyan talányos, mint a jövő.

Jegyzetek

1. Thomas Nipperdey: *Deutsche Geschichte 1800–1866*. München, 1984.
2. Francois Furet: *Penser la révolution française*. Paris, 1978.
3. J. C. D. Clark: *Revolution and Rebellion. State and Society in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Cambridge, New York, 1986.
4. Miskolczy Ambrus: *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849)*. In: *Erdély története*. Főszerk.: Kőpeczi Béla. III. Bp., 1986. 1390.; K. Marx: *Insemnari despre romanii*. Szerk.: A. Otetea, s. Schwann. Bucuresti, 1964.
5. Miskolczy Ambrus: *Henri H. Stahl – a kelet-európai népekt egy román szociológus-történész kutatója*. *Ethnographia*, 1984. 3. sz.; *Henri H. Stahl: A régi román falu és öröksége*. Bp., 1992. (megjelenés alatt)
6. Rod Aya: *Theories of Revolution Reconsidered. Contrastig Models of Collective Violence*. *Theory and Society*, 1979, 1. sz.

7. Csetri Elek – Imreh István. Erdély változó társadalma 1767–1821. Bukarest, 1980. 70.
8. Jancsó Benedek– Márki Sándornak, Bukarest, 1892. III. 27. MTA Kézirattár, Ms. 5162502.
9. Uo. Ms. 5162545.
10. Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I–II. Bp., 1896, 1899.
11. A magyar nemzet története. X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1898.
12. Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1912.
13. Silviu Dragomir: Studii si documente privitoare la revolutia romanilor din Transilvania din anii 1848–1849. I–III., V. Cluj-Sibiu, 1944–1946.
14. Mircea Eliade: aspects du mythe. paris, 1963.; Ivan Strenski: Four theories of Myth in twntieth–Century History. Cassirer, Eliade, Levi-Strauss and Malinowski. London, 1987.
15. Miskolczy Ambrus. Iorga-paradoxonok. tiszatáj, 1991. 2. sz.
16. D. Prodan: Rascoala lui Horea. I–II. Bucuresti, 1984.
17. Uo.: Supplex Libellus Valachorum. bucuresti, 1967.
18. Silviu Dragomir: Avram Iancu. Bucuresti, 1965.; Egyed Ákos: Háromszék 1848–1849. Bukarest, 1978.
19. I. Sterca Sulutiu: Din istoria muntilor apuseni. Gazeta Transilvaniei, 1891. 18.
20. Miskolczy: Erdély a forradalom, 1805–1806.
21. Miskolczy Ambrus: Teleki László szereplése a reformkori Erdély politikai életében. In: Teleki és kora. Szerk.: Praznovszky Mihály, Rozsnyói Ágnes, Salgótarján, 1987.
22. Emlékek, szenvedélyek, szenvelgések. (Ismeretlen erdélyi emlékiratok) Szerk.: Miskolczy Ambrus. (megjelenés alatt)
23. Makkai László: Magyar–román közös múlt. Bp., 1948 222.
24. MTAKK Ms.538861–62.
25. Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957.; ua. Az előszót írta és sajtó alá rendezte Urbán Aladár. Bp., 1987.
26. lásd a 24. jegyzetet.